

ԱՐԱՄԱՑԻՍ ԲԱԼՈՅԱՆ

1800 ԹՎԱԿԱՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1800 թվականի կաթողիկոսական ընտրությունները համընկան տարածաշրջանում ռուս-թուրքական և ռուս-պարսկական ազդեցության տարածման և դիրքերի ամրապնդման համար մղվող պայքարի հետ: Այս տերություններից յուրաքանչյուրն աշխատում էր միջամտել կաթողիկոսական ընտրություններին՝ ձգտելով այդ պաշտոնում իր շահերից բխող թեկնածուի հաստատմանը: Պետության բացակայության պայմաններում Հայոց եկեղեցու բացառիկ դերը հայ ժողովրդի թե՛ աշխարհիկ և թե՛ հոգևոր կյանքի կարգավորման գործում նրան դարձրել էին պայքարի թատերաբեմ, որտեղ կրած հաղթանակով էր ասես պայմանավորված լինելու այդ տերությունների ազդեցության տարածումը հայ ժողովրդի և հայկական տարածքների վրա: Ահա մեզ պայմաններում իրականացվեցին 1800 թ. կաթողիկոսական ընտրությունները:

1799 թ. դեկտեմբերի 27-ին¹ Վաղարշապատում, երկարատև հիվանդությունից և տառապանքներից հյուծված, 77 տարեկանում վախճանվեց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ղուկաս Ա. Կարնեցին (1780-1799 թթ.): Վեհափառի երկարատև հիվանդությունը պատճառ էր հանդիսացել, որպեսզի նոր կաթողիկոսի ընտրության հարցը քննարկվեր դեռևս նրա կենդանության օրոք: Կաթողիկոսական Աթոռին հավակնող թեկնածուների թվում էր նաև ռուսահայոց թեմի առաջնորդ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղության Երկայնաբազուկը: Նա, որ 1773 թվականից վարում էր այդ թեմը, աչքի էր ընկել իր օգտաշատ գործունեությամբ և երբեք չէր թաքցրել իր մտադրությունը բազմելու Էջմիածնի գահին: Դեռևս Ղուկաս Կաթողիկոսի օրոք նա իրեն անվանում էր «Էջմիածնի կաթողիկոսական տեղակալ», իսկ Ղուկասն էլ միշտ կրկնելիս էր եղել՝ «...ինձ ինչ մնաց այս կեանքից, որ քեզ ինչ մնայ, Յովսեփ վարդապետ...»²:

Արղությանի ծավալած գործունեության արդյունքում էր, որ Հայաստանի և հայ ժողովրդի հարաբերությունները Ռուսական կայսրության հետ նոր ու ավելի քան բնական դրվեցին: Նրա շնորհիվ Ռուսաստանի հայերը ստացան բազում արտոնություններ և հնարավորություն ձեռք բերեցին ապրելու այնպիսի պայմաններում, որպիսիք չունեին այնտեղ բնակվող ազգային այլ փոքրամասնությունները: Նա կառուցեց Նոր Նախիջևան և Գրիգորիոպոլ քաղաքները, հիմնեց եկեղեցիներ, դպրոցներ, տպարաններ: Պետք է նշել, որ Արղությանի գործունեությունը չէր սահմանափակվում միայն Ռուսաստանով, նրա հաստատած կապերը արտերկրի հայկական շրջանների հետ մեծապես նպաստեցին այդ գաղութներում ազգային-հոգևոր ինքնության պահպանմանը:

¹ «Դիվան հայոց պատմության», գիրք Ա-Բ, Թիֆլիս, 1893, էջ 45:

² Հուսիկ. վրդ. Մովսիսյան, Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցվո պատմություն, Վաղարշապատ, 1884, էջ 324:

Հաշվի առնելով այս վաստակն ու ճանաչումը, թվում էր, թե Հ. Արղությանը պետք է լինեին կաթողիկոսության միակ նախընտրելի թեկնածուներ: Նա արդեն սկսել էր նախապատրաստվել կաթողիկոսական ընտրություններին և այդ նախապատրաստական աշխատանքները կենտրոնացրել էր Թիֆլիսում, որտեղ բնակվում էին նրա ազդեցիկ ազգականները, և բացի այդ, ինքը մեծ հոչակ էր վայելում վրաց արքունիքում և Գեորգի XII թագավորի մտերիմ բարեկամն էր, որն էլ իր աջակցությունն էր հայտնել նրան:

Մայր Աթոռի միաբանները, հստակ իմանալու համար Արղությանի մտադրությունները, մի ամսակ են պատրաստում, որը Դավիթ արքեպիսկոպոսը 1799 թ. մայիսի 27-ին ուղարկում է նրան³: Այս ամսակն արտաքուստ այն տպավորությունն է թողնում, թե իբրեւի լեւիաձմերի միաբաններն ամբողջությամբ նրա թեկնածության կողմնակիցն էին, և մնում էր, որ ինքը՝ Արղությանը տար իր համաձայնությունը:

Իրականությունը, սակայն, այլ էր: Ղուկաս Կարմեցու հենց թաղման օրը, դեկտեմբերի 29-ին, նոր կաթողիկոս ընտրելու համար Մայր Աթոռի միաբանների գումարած ժողովում⁴ պարզ դարձավ, որ Հ. Արղությանի անունը նախընտրելի թեկնածուների ցուցակում բացակայում էր: Այդ շրջանում կաթողիկոսին ընտրում էին Լեւիաձմերի միաբանները, Երևանի մելիքներն ու ազդեցիկ աղաները, իսկ վերջին խոսքը պատկանում էր Կ. Պոլսի հոգևորականությանը և հաստատվում թուրքական կառավարության կողմից:

Չնայած որ Արղությանը եղածների մեջ ամենաարժանավորն էր, բայց միաբանները վախեցան ընտրել նրան, քանի որ նա «*Ռուսիո մարդն էր*»⁵ և նրա ընտրությունը դժգոհություն կառաջացներ պարսից և օսմանյան իշխանություններում, որոնց անմիջական ազդեցության և իշխանության տակ էր գտնվում Հայաստանը, իսկ այդ պետությունները թշնամական հարաբերությունների մեջ էին Ռուսաստանի հետ: Հ. Արղությանը, սակայն, կարծում էր, որ իր կաթողիկոսանալով կարող էր Ռուսաստանի միջամտությամբ մահմեդական լծից ազատել Հայաստանը, որը համարելով վտանգավոր մտադրություն, Լեւիաձմերի միաբանները որոշեցին քննարկել այլ թեկնածուների հնարավորությունները և: Սկսված քննարկումների արդյունքում առաջարկվեցին երեք թեկնածուներ՝ Կ. Պոլսի Պատրիարք Դանիել արքեպիսկոպոսը, Ռուսաստանում Լեւիաձմերի նվիրակ Եփրեմ արքեպիսկոպոսը և Կեսարիայի առաջնորդ Ստեփանոս Սեբաստացին:

Այս թեկնածուների շուրջ բավական բուռն քննարկումներ եղան: Ոմանք կարծում էին, թե Դանիելը արժանի թեկնածու էր, բայց քանի որ նոր էր ստանձնել Կ. Պոլսի պատրիարքությունը, ուստի հնարավոր էր, որ տեղի միաբաններն ու ժողովուրդը չհամաձայնվեին, որպեսզի նա զար Լեւիաձմերի: Եփրեմի համար ասում էին, որ շատ դժվար կլինեին նրան «*Աղյուծի*»⁶ ձեռքից առնել, և բացի այդ՝ Ռուսաստանից էր, իսկ կաթողիկոսին հաստատողները մահմեդական իշխանություններն էին:

³ «Իվան հայոց պատմության», գիրք Ե, Թիֆլիս, 1902, էջ 1:

⁴ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. II, Կոստանդնուպոլիս, 1914, էջ 2218:

⁵ Ա. Երիցյան, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի Հայք XIX դարում, մաս Ա, Թիֆլիս, 1894, էջ 2:

⁶ Մ. Մսերյանց, Պատմություն կաթողիկոսաց Լեւիաձմերի, Մոսկվա, 1876, էջ 15:

ների միջև հետագա համագործակցությունը և Սուրբ Գեղարդի Էջմիածնին վերադարձնելը¹⁰:

1800 թ. հունվարի 27-ին Հովսեփի Միրիշքարբաշի իշխանագույնը և Առաքել քահանան, որպես վրաց բանագնացներ, Էջմիածնի բերեցին Գեորգի XII թագավորի, նրա որդի՝ արքայորդի Դավթի, Վրաստանում ռուսական իշխան Պ. Կավալսկու, Հովհաննես Գեղարդակրի, Թիֆլիսի հայ հասարակության և այլոց նամակները՝ հասցեագրված միաբաններին, որոնցում պահանջում էին, որպեսզի Հ. Արղությանն անպայման ընտրվեր Հայոց կաթողիկոս¹¹: Այս պահանջն Էջմիածնի միաբաններին հարկադրեց մոր ժողով գումարել և մորից քննարկել կաթողիկոսության թեկնածուների հարցը:

Այդ ժողովն ամենայն հավանականությամբ տեղի է ունեցել հունվարի 27-ին կամ 28-ին, քանի որ վրաց բանագնացներն Էջմիածնի են հասել 27-ին, իսկ միաբաններն էլ ամսի 28-ին Դավթի Ղորղանյանին գրած նամակում արդեն խոսում են ժողովի որոշման մասին: Ինչևէ, այդ ժողովում կազմվում է մի մոր մահներ, որտեղ առաջինը դարձյալ գրվում է Կ. Պոլսի Պատրիարք Դանիելի, ապա Եփրեմ արքեպիսկոպոսի փոխարեն՝ ռուսահայոց թեմի առաջնորդ Հովսեփ Արղությանի անունը: Սակայն այդ մահների թե՛ շարադրանքից և թե՛ ձևից պարզ է դառնում, որ միաբանները ոչ իրենց ցանկությամբ են այնտեղ մեղել Հ. Արղությանի անունը, և մորից խնդրում են ընտրել Դանիելին և միայն եթե դա հնարավոր չլիներ, ընտրեն Հ. Արղությանին:

Այս մահները, ինչպես նաև դրան ուղեկցող մի նամակ՝ հասցեագրված Դավթի արքեպիսկոպոսին, միաբանները ուղարկեցին Կարսում գտնվող Գևորգ աղային, որպեսզի նա դրանք հանձնի Դավթին: Այդ նամակում միաբանները Դավթին տեղյակ էին պահում եղելությունը և մոր մահներ գրելու պատճառը, բայց չեղյալ չէին համարում հունվարի 16-ի մահները և խնդրում էին, որ Դավթին այդ երկու մահներն էլ հանձնի Կ. Պոլսի ներկայացուցիչներին:

1800 թ. հունվարի 29-ին Էջմիածնի միաբանները նամակներ են պատրաստում նաև արքայորդի Դավթի միրզայի և ռուսական իշխան Պյոտր Կավալսկու համար, որտեղ տեղեկացնում էին մոր մահների և դրանում Հ. Արղությանի անվան գրելուն, ինչպես նաև բացատրում, թե ինչու առաջին թղթում չի եղել նրա անունը, և խնդրում էին նաև վերադարձնել Ս. Գեղարդը¹²:

Հ. Արղությանին 1800 թ. հունվարի 29-ին գրած նամակում միաբանները հաղորդում էին երջանկահիշատակ հայրապետի վախճանման մասին, ապա ասում, թե ինչպես բոլորը ցանկանում էին, որ նա դառնար կաթողիկոս, սակայն հաշվի առնելով նրա ռուսամետ դրբորոշումը, և որ Հայաստանը գտնվում էր մահմեդականների լծի տակ, ինչպես նաև, որ միգրացիայի ժամանակ *«... ձեզ յոժարելի չիցէ ի կայսերական ապահով երկրէ գալ ի կալուած տէրութեան այլազգեաց...»*, որոշեցին նրա անունը չգրել առաջին մահներում: Բայց այն բանից հետո, երբ վրաց արքան և այլ մեծամեծներ պահանջեցին, կազմվեց մոր պաշտո-

¹⁰ «Կոունկ Հայոց աշխարհի», 1863 թ., էջ 745: Այն Ղուկաս Կաթողիկոսն էր ուղարկել Թիֆլիս՝ համաճարակի վերջ տալու համար, իսկ Հովհաննես արքեպիսկոպոսն էլ դրա պահապանն էր:

¹¹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. II, էջ 2221:

¹² «Դիվան հայոց պատմության», գիրք Թ, էջ 295, 299:

նագիր, որտեղ և գրվեց նրա անունը Դանիելի կողքին, որպես համահավասար ցանկալի և ընդունելի թեկնածու¹³:

Ինչպես երևում է նամակից, միաբաններն ավելի շատ իրենց առջև խնդիր էին դրել նրան հետ պահելու կաթողիկոսության մտքից, քան հրավիրելու Էջմիածին: Նմանատիպ մի նամակ էլ միաբաններն ուղարկեցին Եփրեմ արքեպիսկոպոսին, բայց դա նրան նույնիսկ չվշտացրեց, քանի որ նա չէր ցանկանում դառնալ կաթողիկոս և դեռևս 1797 թ. էր վստահեցրել Հ. Արղությանին, որ նա պետք է լիներ հաջորդ կաթողիկոսը: Իսկ Հ. Արղությանը դեռ չստացած միաբանների նամակը և տեղյակ չլինելով մահներների գոյությանը և միայն լսած լինելով հայրապետի վախճանման մասին, հաստատական կաթողիկոս դառնալու իր ձգտմանը՝ սկսեց գործել:

Նախ նա կաթողիկոսի մահվան լուրը հաղորդեց Պավել I կայսրին և բնականաբար ստացավ նրա համաձայնությունը իր կաթողիկոս ընտրվելու հարցում: Նշենք, որ 1783 թ. «Գեորգևյան դաշնագրով» վրաստանն արդեն ամբողջությամբ ռուսական ազդեցության տակ էր, և այժմ Ռուսաստանը ձգտում էր հաստատվել նաև Հայաստանում, իսկ Սիմեոն Երևանցու և Դուկաս Կարանցու զգուշավոր քաղաքականությունը չէր գոհացնում նրան:

Հայոց Եկեղեցու պատմության ողջ ընթացքում Ռուսաստանն առաջին անգամ սկսեց միջամտել Հայոց կաթողիկոսի ընտրություններին և նույնիսկ ուղղորդել դրանք: Հ. Արղությանին ավելի ոգևորելու համար Պավել կայսրը 1800 թ. մարտի 22-ին նրան շնորհեց իշխանի տիտղոս՝ Արղության-Երկայնաբազուկ տոհմանունով, և դասեց ռուսաց ազնվականության շարքը¹⁴: Պավել կայսրի որոշման համար հիմք էր հանդիսացել Հ. Արղությանի կողմից իրեն ներկայացված տոհմագրությունը: Հայ հոգևորականի ազնվական լինելը հատուկ հրովարտակով 1783 թ. օգոստոսի 28-ին հաստատել էր վրաց Հերակլ թագավորը¹⁵: Բացի այդ, Ռուսաստանում իր գործունեության համար Հ. Արղությանը հանդիսանում էր ռուս ազնվականության «ընկերակից և անդամ» դեռևս 1792 թվականից¹⁶:

Պավել կայսրի համաձայնությունը ստանալուց հետո, Հ. Արղությանը 1800 թ. փետրվարի 1-ին նամակներ է ուղարկում Կ. Պոլսի մեծամեծներին և Կ. Պոլսի Պատրիարք Դանիել արքեպիսկոպոսին՝ տեղեկացնելով, որ ինքը պետք է դառնա կաթողիկոս, և որ այդ հարցում վայելում է ռուսաց և վրաց իշխանությունների աջակցությունը, և փաստորեն փորձում էր ստանալ նաև Կ. Պոլսի համաձայնությունը¹⁷: Այս նամակներն ուղարկելուց հետո նա ստացավ Էջմիածնի միաբանների հունվարի 29-ին իրեն գրած նամակը: Բնական էր նրա ապրած զայրույթն ու ցասումը, երբ իրեն միակ թեկնածու կարծելով, իմացավ, որ իր անունը միայն որոշակի ճնշումից հետո էր գրվել երկրորդ մահներում, իսկ առաջինում նույնիսկ չէր էլ եղել:

Գտնվելով Ս. Պետերբուրգում և տեղյակ չլինելով, արդյոք մահներատար Դավիթը հասել էր Կ. Պոլիս թե ոչ, արդյոք արդեն ընտրել էին նոր կաթողիկոս, թե ոչ, նա փետրվարի

¹³ «Դիվան հայոց պատմության», գիրք Ե, էջ 11-16:

¹⁴ Հ. Տեր-Արքաճաճյան, Հովսեփ Զորորոյ Երկայնաբազուկ Արղությանց, Ս. Պետերբուրգ, 1868, էջ 20:

¹⁵ «Դիվան հայոց պատմության», գիրք Թ, հավելված, III:

¹⁶ Տե՛ս նույնը, էջ 148:

¹⁷ Տե՛ս նույնը, գիրք Ե, էջ 19, 16:

23-ին Մայր Աթոռի տեղապահ Մինաս արքեպիսկոպոսին և մարտի 8-ին Եփրեմ և Հովհաննես արքեպիսկոպոսներին գրած նամակներում իր խորը հիասթափությունն ու դժգոհությունն էր հայտնում նրանց, նաև պատրաստվում էր դիմել կայսրին, որպեսզի նա Կ. Պոլսում ոռոսաց դեսպան Վ. Թամարովի միջոցով ճնշում գործադրի պատրիարքի և իշխանների վրա:

Զբաղարարվելով, սակայն, նրանց գրած նամակներով՝ Հ. Արդուրյանը մարտի 23-ին մի նամակ էլ գրում է հենց Դանիել արքեպիսկոպոսին և նրան տեղյակ պահում, որ ինքն է կաթողիկոսական զանգի իրավական ժառանգորդը, և հորդորում նրան ընտրված լինելու դեպքում չմտնել Էջմիածին և չօծվել, քանի որ արդեն ոռոսական իշխանությունները մի պատգամավոր են ուղարկել Թամարովի մոտ, իսկ ինքն էլ շուտով Կարապետ վարդապետ-տին որպես պատվիրակ պետք է ուղարկի իր մոտ:

Մինչ Հ. Արդուրյանը զբաղված էր նամակագրությամբ, Կ. Պոլսում արդեն տարածվել էր Ղուկաս Կարնեցու մահվան բոթը, և այնտեղ տեղյակ էին, որ կաթողիկոս ընտրելու իրավունքը լիովին թողնված էր իրենց: Սակայն, ինչ-որ ներքին համաձայնությամբ պայմանավորվել էին, որ մինչև պաշտոնական պատգամավոր չգար Կ. Պոլիս, իրենք չէին հայտարարելու հայրապետի մահվան մասին և նույնիսկ չէին քննարկելու կաթողիկոսական ընտրության հարցը: Հենց այս ընթացքում էլ, 1800 թ. մարտի 18-ին, որը Մեծի Պահոց Դատավորի կիրակին էր, մահներատար Դավիթ եպիսկոպոսը հասավ Կ. Պոլիս: Այս պահից սկսած, նոր միայն Եկեղեցում Ղուկաս Կարնեցին սկսեց հիշատակվել որպես հանգուցյալ հայրապետ: Սկսեց քննարկվել նաև նոր կաթողիկոս ընտրելու համար գումարվելիք ժողովի կազմակերպման հարցը: Որոշ ձգձգումներից հետո այն վերջապես Դանիել Պատրիարքի գլխավորությամբ տեղի ունեցավ 1800 թ. մարտի 28-ին¹⁸:

Մահերները կարողալուց հետո Դանիելը տվեց իր համաձայնությունը ստանձնելու կաթողիկոսությունը: Նրա թեկնածությունը պաշտպանողների մեջ էին նաև Դավիթ և Գալուստ արքեպիսկոպոսները: Դավիթը, սակայն, տեղյակ չէր, որ մահերների հետ մեկտեղ Կ. Պոլիս էր բերել միաբանների գրած մի նամակ, որտեղ նրանք հստակ ներկայացնում էին, թե նա ինչպես էր մելիք Աբրահամի միջոցով ստացել այդ պարտականությունը, և խնդրում էին, որ ոչ մի լուրջ առաջադրանք չտան նրան¹⁹:

Չնայած որ Դանիելը տալիս էր իր համաձայնությունը, բայց նրա կաթողիկոսացմանը դեմ էին Կ. Պոլսի ամիրաներն ու մեծամեծները, որոնք չէին ցանկանում, որ նա թողնի պատրիարքությունը, և բերելով բազում պատճառներ, վերջապես կարողացան համոզել նրան հրաժարվելու այդ մտքից: Փաստորեն մնում էր միայն Հովսեփի Արդուրյանը, բայց նրա թեկնածությանը կտրուկ դեմ էին պոլսեցիք, բացի այդ, մահերից էլ երևում էր, որ Էջմիածնի միաբանները ևս ոգևորված չէին նրա ընտրության հարցում: Այդ ժամանակ Դանիելն առաջարկեց քննարկել առաջին մահներում գրված Եփրեմ արքեպիսկոպոսի հարցը: Սակայն այստեղ էլ, ինչպես Էջմիածնում, նրան համարեցին Հովսեփի մարդը և մերժեցին նաև նրա թեկնածությունը:

¹⁸ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. II, էջ 2223:

¹⁹ «Կոռնկ Հայոց աշխարհի», 1863, էջ 746:

Այդ ժամանակ Պոլիս հասավ Մայր Աթոռից ուղարկված մեկ այլ ամսակ, որտեղ Ս. Էջմիածնի միաբանները գրում էին, որ եթե ճշված թեկնածուներից ոչ մեկը չընտրվեր, ապա Էջմիածնի համար շատ ընդունելի կլիներ Կեսարիայի առաջնորդ Ստեփանոս Սեբաստացին²⁰։ Սակայն Կ. Պոլսում գտնվող Կեսարիայի իշխաններն ու Ստեփանոս Սեբաստացու ազգականները, որոնք ևս մասնակցում էին այդ ժողովին, տեղյակ լինելով Հ. Արղությանի ունեցած դիրքին և չցանկանալով սրել հարաբերությունները նրա հետ, բազմաթիվ պատճառներ բերեցին Ստեփանոսին չընտրելու համար և խնդրեցին նույնիսկ պոստ մտածեց, որ ինքը կարող էր դառնալ կաթողիկոս, բայց տեղյակ չէր, որ Էջմիածնի միաբանները մի ամսակ էլ նրա մասին էին ուղարկել, որտեղ նրան, ինչպես նաև Հովակիմ և Գրիգոր արքեպիսկոպոսներին շատ ծեր համարելով, խնդրել էին չքննարկել նրանց թեկնածությունները։

Չկարողանալով որևէ թեկնածու ընտրել, որոշեցին ցրել ժողովը մինչև նոր թեկնածուի առաջադրումը։ Այս տարաձայնությունները ժողովրդի մեջ հուզումներ ու կասկածներ առաջացրին, և քանի որ Զատիկի Ավագ շաբաթն էր, մարդիկ ավելի հաճախ էին հանդիպում և քննարկում կաթողիկոսական հարցը։ Խույս տալու համար անցանկալի դեպքերից, օսմանյան կառավարությունը պատրիարքից պահանջեց, որպեսզի չորս օրվա ընթացքում վերջնականապես լուծեն այդ հարցը²¹։

1800 թ. ապրիլի 11-ին, վերջնական որոշում կայացնելու ակնկալիքով, դարձյալ ժողով գումարվեց։ Փաստորեն կաթողիկոսության թեկնածուի ոչ միայն հաստատման, այլև առաջադրման ողջ իրավունքը մնաց օսմանյան իշխանությանը, որի ներկայացուցիչներն էլ առաջարկեցին Արմաշի առաջնորդ Բարդուղիմեոս արքեպիսկոպոս Կապուտիկյանին, որը վերջին շրջանում գտնվում էր Նիկոմիդիայում։ Դանիել Պատրիարքն էլ համաձայնվեց, որ նա դառնա կաթողիկոս, և առաջադրանք ստացավ՝ մի ամսակ ուղարկել Բարդուղիմեոս Կապուտիկյանին, որպեսզի նա շտապ հասնի Կ. Պոլիս։

Հաջորդ օրը, ապրիլի 12-ին, Կ. Պոլսի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցում ազգային ժողով գումարվեց Դանիել Պատրիարքի գլխավորությամբ։ Ավելի քան երկու հարյուր մասնակիցների թվում էին Դավիթ, Գալուստ, Հակոբ, Թադեոս, Պետրոս և Հովհաննես արքեպիսկոպոսները, բազմաթիվ աշխարհականներ և իշխանավորներ։ Նորից կարդացին Էջմիածնից ուղարկված մատերները, և Սիմոն Փափագյան ամիրան բացատրեց այն բոլոր պատճառները, թե ինչու նրանցում ճշված և ոչ մի թեկնածուն չէր կարող ստանձնել կաթողիկոսությունը։ Կրկին առաջադրվեց Բարդուղիմեոս արքեպիսկոպոս Կապուտիկյանի թեկնածությունը, և գրեթե բոլորն էլ սովեցին իրենց համաձայնությունը։ Ուստի պայմանավորվածության համաձայն ապրիլի 13-ին Բարձրագույն Դռանը հաղորդեցին նոր կաթողիկոսի անունը։

Մայր Աթոռի միաբանները մինչև ապրիլի վերջը տեղյակ չեղան այս որոշմանը և շարունակում էին ամսակներ գրել Կ. Պոլսի իշխաններին և Դանիել Պատրիարքին։

²⁰ Տե՛ս նույնը, էջ 751։

²¹ Մ. Մսերյանց, Պատմություն կաթողիկոսաց Էջմիածնի, էջ 19։

Իսկ Կ. Պոլսում իրադարձություններն այլ ընթացք էին ստանում: Բարդուղիմեոսի ընտրությամբ փաստորեն հոգս ցնդեցին Դավիթ արքեպիսկոպոսի եթե ոչ կաթողիկոս, ապա գոնե Կ. Պոլսի պատրիարք դառնալու նկրտումները: Չհաշտվելով իրողության հետ և խառնաշփոթ իրավիճակ ստեղծելու նպատակով նա ապրիլի 12-ի լույս 13-ի գիշերը գնում է Գալուստ արքեպիսկոպոսի սենյակ և կարողանում է շարժել ծերունու փառասիրությունը և համոզել նրան, որ ինքն է ամենաարժանավոր թեկնածուն²²:

Ոգևորված մամն խոսքերից և վերաբերմունքից, Գալուստ արքեպիսկոպոսը հաջորդ առավոտ, ապրիլի 13-ին, մտնում է Կ. Պոլսի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցի և մի խառնաշփոթ իրավիճակ ստեղծում այնտեղ: Սկսում է փառաբանել իրեն և վատաբանել մյուսներին և մասնավորապես Բարդուղիմեոսին²³: Վրա հասած հոգևորականները, որ փորձում էին հանդարտեցնել նրան, ավելի զրգոեցին, և Գալուստը «...հրամանաւ Յիսուսի Քրիստոսի և Հոգւով Սրբով նզովեալ, կապեալ և բանադրեալ...» հռչակելով Բարդուղիմեոսին, Դանիել Պատրիարքին, մեկիքներ Սիմոն Փափազյանին, Մուրադ Սուրենյանին, Գասպար Ազնավուրյանին և այլոց՝ դուրս եկավ եկեղեցուց:

Այս լուրը շուտով հասնում է Դանիել Պատրիարքին, և չնայած ոչ ոք լուրջ չէր ընդունում այդ բանադրանքը, բայց ամեն դեպքում պահանջեցին նրանից, որ անհապաղ աքսորեր Գալուստին, քանի դեռ նրա արարքը հուզումների ու խռովության առիթ չէր դարձել: Սակայն Դանիել Պատրիարքը, հաշվի առնելով Գալուստ արքեպիսկոպոսի տարիքը, ուզեց ավելի մեղմ վերաբերվել նրան և պարզապես հետ ուղարկել Նիկոմիդեա՝ շարունակելու նվիրակի իր պարտականությունները: Բայց Գալուստը, գիտակցելով իր արածի ծանրությունը, դիմեց փախուստի և գնաց Օրթա գյուղ, ուն Միհաս աղայի մոտ, որի միջնորդությամբ էլ ռուսաց դեսպանի գործավար Գևորգ Ղրիմեցի Աղանկյանը նրան ուղարկեց Հակոբ խալիֆայի տուն, որտեղ էլ նա թաքնվեց: Իսկ Դավիթ արքեպիսկոպոսն այնքան ծածուկ էր գործել, որ ոչ ոք նույնիսկ չկասկածեց, որ նա էր կազմակերպել այդ ողջ իրարանցումը:

Ապրիլի 14-ին Բարդուղիմեոս արքեպիսկոպոս Կապուտիկյանը հասավ Կ. Պոլիս՝ անտեղյակ լինելով, թե ինչու էին իրեն հրավիրել: Պատրիարքի խորհրդով նրան տարան Սուրբ Խաչ եկեղեցի, մինչև որ խռովությունները կհանդարտվեն: Այստեղ նոր միայն նա իմանում է, որ իրեն ընտրել են կաթողիկոս, և առկա խառը իրավիճակը կապված էր հենց այդ ընտրության հետ: Լինելով խոհեմ անձնավորություն և չցանկանալով մասնակից լինել մամն խաղաղամեքենի, նա անմիջապես հրաժարվեց կաթողիկոսությունից՝ պատճառաբանելով, որ անգործ է կրելու մամն պատասխանատու պաշտոնը: Փաստորեն անկատար մնաց տեղության պահանջը, և նրանք, իմանալով նրա հրաժարականի մասին, նոր հրաման տվեցին՝ ամենաանդամ ժամկետում լուծելու կաթողիկոսի հարցը:

Դավիթ արքեպիսկոպոս Ղորղանյանի համար մամն իրավիճակը գործունեության նոր հնարավորություններ էր բացում: Նա նորից շրջանառության մեջ դրեց Էջմիածնի միաբանների հունվարի 16-ի մահները և ամիրաներից խնդրեց, որպեսզի Դանիելին թույլ տան ստանձնելու կաթողիկոսությունը: Նրա մամն նախանձախնդիր գործելակերպը դուր էր

²² Տես նույնը, էջ 20:

²³ Ա. Պերպերյան, Պատմություն Հայոց, Կ. Պոլիս, 1871, էջ 12:

գալիս թե՛ ամիրաներին և թե՛ Դանիելին, որոնք սկսեցին մտածել, որ Մայր Աթոռի միաբանների կարծիքը մրա մասին սխալ էր, և մա արժանի էր ավելի մեծ ուշադրության:

Կ. Պոլսի մեծամեծներն էլ տեսնելով, որ ասպարեզում կաթողիկոսի հարմար թեկնածու չկա, և մամ վիճակի ձգձգումն էլ անօգուտ է, լսեցին Դավթի խորհրդին և Դանիելին առաջարկեցին ստանձնելու կաթողիկոսությունը: Նա էլ մեծ սիրով համաձայնվեց և Սուրբ Աստվածածին եկեղեցում հենց մույն մահների վրա գրեց, որ եթե բոլորի կամքն այդ էր, ապա ինքը հոժարությամբ ընդունում է այն: Այս դեպքը, որ տեղի է ունեցել ապրիլի 20-ին, Դավիթ արքեպիսկոպոսը Էջմիածնի միաբաններին ապրիլի 25-ին գրած մամական մերկայացնում է որպես կատարված ընտրություն²⁴, որը սակայն ճիշտ չէ, քանի որ դա միայն համաձայնության ստացում էր:

Ձեռք բերելով Դանիելի համաձայնությունն ու ստորագրությունը, Կ. Պոլսի ամիրաներն ու մելիքներն ապրիլի 26-ին հավաքվեցին Վեզիր Խանայում՝ Չոպան ամիրայի բնակարանում, որպեսզի նախապատրաստեն կաթողիկոսական ընտրություններն ու քննարկեն Կ. Պոլսի պատրիարքի հարցը:

Կաթողիկոսի հարցում եթե բոլորն էլ համաձայն էին, որ Դանիելը ստանձնի այն, ապա պատրիարքի Աթոռի համար որոշ քննարկումներից հետո առաջ քաշվեցին երեք թեկնածուներ՝ Դավիթ արքեպիսկոպոս Ղորղանյանը, Ստեփանոս Կեսարացին և Բուրսայի առաջնորդ Պողոս արքեպիսկոպոսը: Երեքին էլ համարելով արժանավոր թեկնածուներ, ամիրաները չկարողացան ընդհանուր հայտարարի գալ մրանցից մեկի հարցում և որոշեցին դիմել Դանիել Պատրիարքին՝ մրա կարծիքը ևս իմանալու համար: Պատրիարքարանում տեղի ունեցած քննարկման ժամանակ որոշեցին, որ գալիք ժողովում, մոր կաթողիկոսին ընտրելու հետ մեկտեղ, Կ. Պոլսի պատրիարքի պաշտոնը տրվեր Դավիթ Ղորղանյանին:

1800 թ. ապրիլի 28-ին Սուրբ Աստվածածին եկեղեցում դարձյալ ժողով գումարվեց, որին ներկա էին ավելի քան 400 մասնակիցներ²⁵: Եվ քանի որ ամեն ինչ արդեն նախօրոք որոշված էր, ուստի ձևական բնույթ կրող այդ ժողովը կատարեց արարողակարգային բոլոր դրույթները և կաթողիկոս հռչակեց Դանիել արքեպիսկոպոսին, որն էլ իր պատրիարքական մատանին և գավազանը շնորհեց Դավթին՝ մրան հռչակելով Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք: Հաջորդ օրը, որը կիրակի էր, եկեղեցում մատուցվող Պատարագի ժամանակ, մորընտիր կաթողիկոսը ժողովրդին կոչ արեց սիրով ու հնազանդությամբ վերաբերվել Դավիթ արքեպիսկոպոսին, որն այսուհետ մրանց պատրիարքն էր:

Դավիթ Ղորղանյանի երազանքն իրականացված էր, դժգոհ չէր մաս Դանիելը, և մա սկսեց նախապատրաստվել Էջմիածին գնալուն: Բայց մինչև Կ. Պոլսից մեկնելը մա պետք է ստանար թուրքական կառավարության ֆերմանը՝ հաստատագրող որոշումը:

Այս ընթացքում Արդությանը Ս. Պետերբուրգում մի շարք հանդիպումներ ունեցավ ռուսական արքունիքի անդամների, ինչպես մաև Պավել կայսրի հետ: Վերջինս այնքան շահագրգռված էր, որ մա դառնա կաթողիկոս, որ դիմեց Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Վասիլի Թամարովին, որպեսզի սա ամեն գնով հաջողացներ մրա կաթողիկոս դառ-

²⁴ Մ. Մ. Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 10, վավ. 7:

²⁵ Մ. Մսերյանց, Պատմություն կաթողիկոսաց Էջմիածնի, էջ 22:

նալը²⁶։ Դեռ կայսրի պատվիրակը չէր հասել Կ. Պոլիս, երբ Հ. Արղությանը իմացավ այդ կարգադրության մասին և հարցը լուծված համարելով սկսեց Էջմիածնի և իր համար գնումներ կատարել և պատրաստվել Մայր Աթոռ գնալուն։ Գրիգոր վարդապետն էլ ապրիլի 18-ին նրան գրած նամակում խորհուրդ էր տալիս չսպասել Կ. Պոլսի ընտրությանը և շտապ մեկնել Էջմիածին և ստանձնել կաթողիկոսությունը, քանզի ռուսաց կայսրն ու վրաց արքան նրա կողմնակիցներն են, իսկ մնացածն էլ ստիպված կլինեն հպատակվել նրան²⁷։

Մինչ կայսրի բանագնացը տեղ կհասներ, Վ. Թամարովը, լավ իմանալով Հայոց կաթողիկոսի հարցում իր երկրի դիրքորոշումը, դիմեց Բարձրագույն Դռանը, որպեսզի նրանք չշտապեն Դանիելին հաստատել կաթողիկոսական զահին, մինչև Ս. Պետերբուրգից պաշտոնական տեղեկատվություն չստացվեր։ Թուրքական իշխանությունն էլ, հաշվի առնելով այդ, սկսեց հետաձգել ապրիլի 28-ի ժողովի որոշման հաստատումը՝ նախ պատճառաբանելով, թե կնիքներն են քիչ, իսկ երբ հավաքվեց հինգ հարյուրից ավել կնիք, պահանջեցին, որ Էջմիածնի մահաբերները թարգմանվեն թուրքերեն և կցվեն ժողովի որոշմանը։

Այս ձգձգումները լավ հնարավորություն տվեցին Վ. Թամարովին, որպեսզի նա, օգտագործելով հայերի մեջ եղած երկպառակությունը, խառնաշփոթ իրավիճակ ստեղծի և ձախողի Դանիելի ընտրությունը։ Այդ նպատակի համար օգտագործելով իր գործավար Գևորգ Աղանկյանին, որը նույնպես դեմ էր Դանիելի ընտրությանը և առավել ևս Դավթի պատրիարքությանը։ Գ. Աղանկյանին համախոհ էր նաև արքունի ժամագործ Բարդուղիմեոս Յուսուֆյանը, որը պատրիարքի պաշտոնում ցանկանում էր տեսնել Հովհաննես արքեպիսկոպոս Չամաշերձյանին, որը Ջաքարիայի լավագույն աշակերտներից էր և որոշ ժամանակ եղել էր նրա փոխանորդը, և դեմ չէր ստանձնելու պատրիարքությունը։

Գ. Աղանկյանը իմանալով, որ Հովհաննես Չամաշերձյանը չի կարող մեծ աղմուկ բարձրացնել, ձեռնամուխ եղավ Գալուստ արքեպիսկոպոսին ազատել և նրան հորդորեց, որ նա պետք է լինի պատրիարք, իսկ Հ. Արղությանը՝ կաթողիկոս։ Գալուստ արքեպիսկոպոսը մայիսի 4-ին գալիս է Կ. Պոլիս, որտեղ Դանիելն ու Դավիթը նրան հրավիրում են առաջիկա կիրակի օրը՝ Երևման Խաչի տոմի առթիվ Սուրբ Խաչ եկեղեցում Պատարագ մատուցելու։ Սակայն նա նրանց պատասխանում է, թե նրանք այլևս իրավունք չունեն իրեն ասելու, թե ինչ անի։

Խույս տալու համար նոր խոսվությունից՝ Դանիելն ու Դավիթը ոչինչ չեն պատասխանում։ Իսկ Գալուստ արքեպիսկոպոսը մայիսի 5-ին, որը շաբաթ էր, գնում է Սուրբ Աստվածածին եկեղեցի և բազմում պատրիարքի աթոռին։ Քիչ անց, երբ Դավիթը գալիս է, իսկ Գալուստը նրան չի զիջում աթոռը, իսկական իրարանցում է սկսվում։ Դավթի հետևորդներից մեկը՝ Հակոբ Գանձակեցի վարդապետը, հարվածում է Գալուստի դեմքին և նրան վայր գցում աթոռից²⁸։ Այդ ժամ Գալուստը մտնում է ժողովրդի մեջ և վատաբանելով Դավթին՝ հեռանում։ Այս լուրը շուտով տարածվեց ժողովրդի մեջ և մեծ իրարանցում

²⁶ Н. Дубровин, История войны и владычество русских на Кавказе, С. Петербург, 1886, т. IV, стр. 220.

²⁷ Մ. Մ. Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 10, վ. 38:

²⁸ Ա. Պերպերյան, Պատմություն Հայոց, էջ 15:

առաջացրեց: Արդյունքն այն եղավ, որ Գալուստի կողմնակիցները, Մանուկ Բանթարյան մուշտակագործի գլխավորությամբ, կիրակի օրը՝ Երևանն խաչի տոնին, մրան բերեցին եկեղեցի և դադարեցնելով Պատարագը, Դավթին հանեցին աթոռից և Գալուստին մատեցրին մրա տեղը²⁹:

Գալուստ արքեպիսկոպոսն էլ սկսեց խոսել ժողովրդի հետ և փորձեց շարունակել Պատարագը՝ իբրև պատրիարք, քանի որ մրա կողմնակիցները ստիպեցին, որպեսզի մրա ամուռը հիշատակվի որպես Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք: Սակայն Դավիթ արքեպիսկոպոսը մույմպես ուներ կողմնակիցներ, որոնք, բնական է, չէին կարող թույլ տալ, որ իրենց ընտրելիին այդպես զահրենկեց անեն: Սկսված իրարանցումը վերածվեց կռիվի³⁰: Ավելի խոհեմ գտնվելով և անընդունելի համարելով Աստծո տանը դեպքերի մեծ զարգացումը, Դավիթը հեռացավ եկեղեցուց և զմաց պատրիարքարան՝ հուսալով վերջ դնել ստեղծված այդ իրավիճակին: Իսկ Գալուստի կողմնակիցները սա համարելով հաղթանակ՝ «...Աստուած շնորհատր արասցէ...» գոռալով, ստիպեցին շարունակել Պատարագը:

Պատարագից հետո Գալուստն իր կողմնակիցների ուղեկցությամբ զմաց իր սեմյակ, շատերն էլ մնացին փողոցներում և շարունակեցին տոնել իրենց «հաղթանակը»: Օտուով այս լուրը հասավ Բարձրագույն Դռանը և եմիչերիների ջոկատ ուղարկվեց ձերբակալելու մեղավորներին: Ավելի քան յոթանասուն ձերբակալվածների շարքում էր մահ Գալուստը, որին մախ տարան եմիչերիների հրամանատարի, ապա՝ եպարքոսի մոտ: Սա, տեսնելով, որ հավաքվածներն ուզում են, որ Գալուստը լինի պատրիարք, իսկ մա էլ համաձայն է ստանձնելու այդ պաշտոնը, խորհուրդ տվեց մամակով դիմել Բարձրագույն Դռանը: Այդ օրը, սակայն, Գալուստին պահեցին բանտում և հաջորդ օրն ազատ արձակեցին՝ ուղարկելով Աղասի ամիրայի տանը մնալու:

Մայիսի 10-ին Գալուստ արքեպիսկոպոսի կողմնակիցներն աղմուկ-աղաղակով գնացին դեպի Արքունի պալատ և հանձնեցին մոր պատրիարքի ընտրության աղերսագիրը՝ բազում ստորագրություններով ու կնիքներով: Եպարքոսի հրամանով, սակայն, ցրվեց այդ ամբոխը, իսկ ղեկավարներից չորսը ձերբակալվեցին: Լսելով այս մասին՝ Գալուստը դիմեց փախուստի և դարձյալ հանգրվանեց արքունի ճարտարապետ Հակոբ խալիֆայի տանը:

Փաստորեն, Վ. Թամարովի կազմակերպած խառնաշփոթը հաջողված էր, սակայն դեռ լուծված չէր Հ. Արդյունքանին կաթողիկոս ընտրելու հարցը, ուստի մա ուժեղացրեց ճնշումը թուրքական իշխանությունների վրա՝ ակնկալելով ավելի կոնկրետ գործողություններ: Այդ ժամանակ Ռեյս Էֆենդին, որը Թուրքիայի արտգործնախարարն էր, ստանալով սուլթան Սելիմի համաձայնությունը, մամակ գրեց Վ. Թամարովին և վստահեցրեց, որ. «...Հովսեփ արքեպիսկոպոսը այստեղի հայ հասարակության կողմից կընտրվի Էջմիածնի կաթողիկոս, և այս մասին հենց այժմ կարող եք տեղեկացնել Նորին Մեծությանը...»³¹:

²⁹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. II, էջ 2229:

³⁰ Մ. Մանթրյան, Պատմություն կաթողիկոսաց Էջմիածնի, էջ 25:

³¹ Н. Дубровян, История войны и владычество русских на Кавказе, т. IV, стр. 221:

Այս ծրագիրն իրագործելու համար՝ մայիսի 13-ին Պալթաշ Էմինն ուղարկվում է Հակոբ խալիֆայի տուն, որպեսզի Գալուստին բերի եպարքոսարան՝ պատճառաբանելով, թե պատրիարք պիտի նշանակվի: Գալուստ արքեպիսկոպոսն էլ վերցնում է զավազանը, հազնում տոնական զգեստները և զնում է եպարքոսարան՝ իր ցանությունն իրագործված համարելով: Տեղ հասնելուն պես, նա ձեռքակալվում է և արքայություն Լեմնու կամ Իլիմիա կղզի³²: Իսկ եպարքոսարանի աղոթասաց Մեհմետ Էֆենդին ուղարկվում է պատրիարքարան՝ Դանիելի մոտ, և տեղեկացնում նրան, որ թագավորական հրամանի համաձայն նա պետք է արքայի Տեմեղոս կամ Պոխմա կղզի³³: Դանիելին մնում էր միայն եմթարկվել այդ որոշմանը:

Վ. Թամարովը, գոհ լինելով դեպքերի մասն ընթացքից, մայիսի 16-ին մասնակ ուղարկեց Սերգեյ Լաշկարովին, որով տեղեկացնում էր, որ Հ. Արղությանը կընտրվի կաթողիկոս, իսկ նրա հակառակորդ Դանիելն արքայված է³⁴: Նա ափսոսանք էր հայտնում Գալուստի արքայման վերաբերյալ, սակայն նշում էր, որ եթե Հ. Արղությանը համաձայնվի, նա կարող է ազատ արձակվել:

Փաստորեն ապրիլի 28-ի որոշումն այլևս դադարում էր ուժ ունենալուց, և թուրքական իշխանությունները պահանջեցին, որ մի քանի օրվա ընթացքում անցկացվեն նոր ընտրություններ թե՛ պատրիարքի և թե՛ կաթողիկոսի տեղերի համար: Միևնույն ժամանակ պահանջում նշված էր, որ պատրիարքի Աթոռի համար չպետք է քննարկվեն Դանիելի, Դավթի կամ Գալուստի թեկնածությունները³⁵:

Այսպիսով, 1800 թ. մայիսի 19-ին Վեզիր Խանում գումարվեց հերթական ժողովը, որտեղ որոշվեց պատրիարքի պաշտոնը հանձնել բաբերդցի Հովհաննես արքեպիսկոպոս Չամաշքյանին³⁶: Ընտրությունն անցավ բավական հանգիստ մթնոլորտում, քանի որ նրան ընդդիմադիր այլ թեկնածու չկար, և այս փաստը բացառապես պայմանավորված էր ռուսական դեսպանի դիրքորոշումով: Հ. Չամաշքյանն ինքն էլ քաջ գիտակցում էր, որ Հ. Արղությանը միջնորդված ձևով նրան դարձրեց պատրիարք, որպեսզի նա էլ հաջողեցնի իր կաթողիկոսությունը: Այդ հարցը լուծելով՝ նա կարող էր վերջ դնել այն բոլոր խռովություններին և երկպառակություններին, որ առկա էին պոլսաֆայոց մեջ անընդհատ կատարվող ընտրությունների պատճառով:

Լավ իմանալով սակայն, որ Կ. Պոլսի հայությունը դեմ է Հ. Արղությանի հայրապետությանը, չէր ուզում ինքը առաջարկել նրա թեկնածությունը՝ վախճանալով, որ դրանով կգցի իր հեղինակությունը, և վստահ լինելով, որ նրանք Հ. Արղությանին չեն ընտրի: Այդ պատճառով նա որոշեց մի քիչ սպասել, մինչև կառավարությունից կպահանջեին ընտրել նրան, քանի որ շարունակվում էին ռուսական ճնշումները: Այդպես էլ եղավ: Մայիսի 31-ին գումարվեց ևս մեկ ժողով կաթողիկոս ընտրելու համար, և Հովհաննես Չամաշքյանը, արդեն ստացած լինելով թուրքական կառավարության համաձայնությունը, սեղանին դրեց էջ-

³² «Կոռնկ Հայոց աշխարհի», 1863, էջ 820:

³³ Տե՛ս նույնը, էջ 820:

³⁴ «Դիվան հայոց պատմության», գիրք Թ, էջ 334:

³⁵ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. II, էջ 2230:

³⁶ Ա. Զամիյան, Հայոց Եկեղեցու պատմություն, հ. Բ, Նոր Նախիջևան, 1909, էջ 114:

միածնի միաբանների երկրորդ մասերը, որտեղ գրված էին Հ. Արղությանի և Դանիել Պատրիարքի անունները: Քանի որ Դանիելն աքսորված էր, ուստի բոլորն էլ համաձայնվեցին Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանին հաստատել կաթողիկոսական գահին:

Մնում էր միայն ստանալ թուրքական կառավարության ֆերմանը, բայց դրա ստացումն ուշանում էր: Կարծիք կա, որ ուշացումը պարզապես կախված էր դրա դիմաց վճարվելիք գումարի չափից, որը, ըստ թուրքական իշխանության, շատ քիչ էր այն գումարից, որ արդեն վճարել էին իրենց Դանիելի համար, եթե նա ընտրվեր³⁷:

Այդ ընթացքում մահանում է Երուսաղեմի Պատրիարք Պետրոս Եվդոկացին և մոր պատրիարք է ընտրվում վանեցի Թեոդորոս արքեպիսկոպոսը: Օգտագործելով այս առիթը՝ Հովհաննես Չամաշքեյանը որոշում է Սուրբ Աստվածածին եկեղեցում Թեոդորոս արքեպիսկոպոսին որպես Երուսաղեմի պատրիարք հիշատակելու հետ մեկտեղ, Պատարագի ընթացքում հիշատակել նաև Հ. Արղությանին՝ որպես Հայոց կաթողիկոս: Չնայած որ նա դեռ օծված չէր, բայց դրանով վերջնականապես կլուծեր կաթողիկոսի հարցը և կհանդարտեցներ Դանիելի կողմնակիցներին, որոնք դեռևս փորձում էին մրան կաթողիկոս դարձնել: Բացի այդ, դա առիթ կլիներ, որ թուրքական կառավարությունն արագացներ ֆերմանի տալը:

Հուլիսի 14-ին՝ Փրկչի Պայծառակերպության տոնի Պատարագի ժամանակ, նա Հ. Արղությանին հիշատակեց որպես «...զՀայրապետն մեր, զՏէր Յովսէփ...»: Եվ իրոք, այս հիշատակումից հետո ֆերմանը ստացվում է: Ծիշտ օրը հայտնի չէ, սակայն այն պետք է որ հրապարակված լինի հուլիսի 15-ից օգոստոսի 1-ն ընկած հատվածում, քանի որ արդեն օգոստոսի 2-ին այդ ֆերմանով Դավիթ արքեպիսկոպոսը դուրս է գալիս Կ. Պոլսից՝ այն Հ. Արղությանին հասցնելու նպատակով³⁸: Հ. Չամաշքեյանի առջև ծառացած էր նաև Դանիել և Գալուստ արքեպիսկոպոսների ազատման հարցը: Ժողովուրդը չէր հասկանում, թե ինչու այսքան երկար ժամանակ մրանք շարունակում են աքսորված մնալ, իսկ պատրիարքը որևէ քայլ չի ձեռնարկում մրանց ազատելու համար:

Անշուշտ նա ուներ իր հաշվարկները և չէր ցանկանում ազատել մրանց, մինչև վերջնականապես չլուծվեր կաթողիկոսի ընտրության հարցը՝ դրանով իսկ խուսափելով հնարավոր այլ գծություններից: Ֆերմանը ստանալուց հետո բնական է, որ Հ. Չամաշքեյանն արդեն հանգիստ էր և պետք է աշխատեր ազատել վերոհիշյալ արքեպիսկոպոսներին: Եվ քանի որ մեծ գումարներ էին անհրաժեշտ թուրքական կառավարությունից մրանց ազատման հրամանագրերը ստանալու համար, նա դիմեց Կ. Պոլսի մեծամեծներին՝ այդ հարցը լուծելու ակնկալությամբ: Սրանք էլ, Մարատ Սուրենյան ամիրայի գլխավորությամբ, դիմեցին կառավարությանը և ստացան սեպտեմբերի 17-ին Դանիելի և սեպտեմբերի 22-ին Գալուստի ազատման հրամանագրերը³⁹: Նրանց ազատելով, բայց Կ. Պոլսից հեռու պահելու նպատակով, Հ. Չամաշքեյանը մի կոնդակ հրապարակեց, որով Դանիելին մշանակեց Եվդոկիայի առաջնորդ, իսկ Գալուստին ուղարկեց Նիկոմիդեա՝ շարունակելու միլիոնի իր պարտականությունը:

³⁷ Н. Дубровин, История войны и владычество русских на Кавказе, т. IV, стр. 222.

³⁸ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. II, էջ 2233:

³⁹ «Դիվան հայոց պատմության», գիրք Ա-Բ, էջ 78:

Մինչ իրադարձությունները մամն ընթացք էին ստանում Կ. Պոլսում, 1800 թ. հուլիսին Ս. Պետերբուրգում ստացվեց Հ. Արղությանի ընտրության լուրը, և մույն ամսում ռուսական արքունիքը մրան ճանաչեց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս⁴⁰։ Պավել կայսրն իր հերթին մի հրովարտակ ստորագրեց հուլիսի 28-ին, որում մրան հիշատակում է որպես Հայոց Կաթողիկոս, պատմում հայ-ռուսական բարիդրացիական հարաբերությունների մասին և վստահեցնում, որ այդ բարեկամությունը հարատև պետք է շարունակվի⁴¹։ Սակայն սա դեռ կայսերական հաստատության պաշտոնական վերջնական հրովարտակը չէր, այն պետք է հրապարակվեր թուրքական կառավարության ֆերմանը ստանալուց հետո միայն։

Ռուսական իշխանությունները Հ. Արղությանին խորհուրդ տվեցին ամմիջապես մեկնել Էջմիածին՝ չսպասելով ֆերմանի հասնելուն, որը ստանալուն պես, ամմիջապես կուղարկվեր իրեն։ 1800 թ. օգոստոսի 4-ին Հ. Արղությանը վերջին անգամ մերկայացավ կայսրին, հրաժեշտի ողջույն տվեց և ապա ճանապարհ ընկավ դեպի Աստրախան⁴²։ Նրան ուղեկցում էին երկու վարդապետներ, երկու քահանա և Հովհաննես Լազարյանը⁴³։

Ծանապարհին Հ. Արղությանը մախ եղավ Մոսկվայում, ուր մրան պաշտոնական ընդունելության արժանացրին, բազում ճաշկերույթներ կազմակերպեցին մրա պատվին, թանկարժեք նվերներ մատուցեցին։ Այստեղ մա մակ պողպատի վրա փորագրել տվեց իր պատկերը՝ կաթողիկոսական հանդերձանքով և օրհնություն տալիս⁴⁴։ Մոսկվայից Աստրախան գնալու ճանապարհին մա եղավ մակ Նոր Նախիջևանում, որտեղից գրած մամակներում սկսեց ստորագրել «Հովսեփ կաթողիկոս»⁴⁵։ Արդեն սեպտեմբերի 12-ին մա հասավ Աստրախան, ուր մրան դիմավորելու էր եկել Եփրեմ արքեպիսկոպոսը, որը Էջմիածնի միաբաններին սեպտեմբերի 17-ին գրած մամակում մամրամասն հաղորդում էր, թե ովքեր են դիմավորել մորընտիր կաթողիսին, և թե ինչ մոխ ընդունելության է մա արժանացել Աստրախանում։ Այստեղ մրան են հանձնում թուրքական կառավարության ֆերմանի պատճենը, որն ուղարկվել էր Ս. Պետերբուրգից։

Դավիթ արքեպիսկոպոսին գրած մամակում Հ. Արղությանն արդեն տալիս է իր կաթողիկոսական առաջին հրահանգները՝ կապված Հ. Չամաշբյանի պատրիարքության վերահաստատման, Միմասի տեղապահության և այլ հարցերի հետ։ Իսկ սեպտեմբերի 27-ին ռուսաց կայսրին գրած մամակում մա խնդրում է իրեն ապահովել իր դիրքին համապատասխան զինվորական ուղեկցող շքախմբով, կառքով, իրեն շնորհել «Սուրբ Ամնա»-ի առաջին կարգի շքանշան՝ զարդարված ադամանդներով և այլն⁴⁶։ Նույն օրը մա մամակ է գրում մակ Ս. Լաշկարովին և խնդրում, որ մա հետևի, որպեսզի կայսրին ուղղված խնդ-

⁴⁰ Ա. Երիցյան, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությունը և Կովկասի Հայոց XIX դարում, մաս. Ա, էջ 6:

⁴¹ Մ. Մսերյանց, Պատմություն կաթողիկոսաց Էջմիածնի, էջ 166:

⁴² Լեո, Հովսեփ Կաթողիկոս Արղության, Թիֆլիս, 1902, էջ 222:

⁴³ «Պատմա-քանասիրական» հանդես, Երևան, 1974, հ. 2, էջ 266:

⁴⁴ Ա. Երիցյան, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությունը և Կովկասի Հայոց XIX դարում, մաս Ա, մախարան, էջ 7:

⁴⁵ «Դիվան հայոց պատմության», գիրք Թ, էջ 334:

⁴⁶ Н. Дубровин, История войны и владычество русских на Кавказе, т. IV, стр. 222.

րանքներն ամբողջովին կատարվեն և իրեն հասցվեն Աստրախանում, որ առանց դրանց իրեն անհարմար կլինի էջմիածին գնալ⁴⁷:

Մինչ ռուսական կողմից պատասխան կատարվել և վերջապես իրեն կհանձնեն կայսեր հրովարտակը, Հ. Արղությանն Աստրախանից մի քանի մամակներ էլ ուղարկեց Թիֆլիսի Վանքի եկեղեցու ավագ քահանա Տեր Հովհաննես Սարգսյանին, որպեսզի նա մախապատրաստի իր և իր շքախմբի այցելությունը Վրաստան:

Էջմիածնի միաբաններն էլ համոզվելով, որ Հ. Արղությանը վերջնականապես հաստատվել է որպես Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, հոկտեմբերի 11-ին և 31-ին մամակներ հղեցին նրան՝ շնորհավորելով և խնդրելով, որ շտապ գա էջմիածին⁴⁸:

Վերջապես նա ստանում է կայսեր հրովարտակը՝ ստորագրված հոկտեմբերի 30-ին, որում կայսրը նրան հաստատում է որպես կաթողիկոս, ցմահ տարեկան երկու հազար ռուբլի թոշակ նշանակում, հազար ռուբլի տալիս կառք գնելու համար և այլն⁴⁹: Կայսրը հրահանգ էր տվել նաև Աստրախանի և Կովկասի զինվորական մահաճգապետ Կնորին-գին, որպեսզի սա մի սպայի գլխավորությամբ հեծելազորային գունդ տրամադրի Հ. Արղությանին Թիֆլիս հասնելու համար: Վրաց Գեորգի թագավորին էլ կայսրը դիմել էր Վրաստանում նրան պառտչան ընդունելություն ցույց տալու և ապահով Հայաստան հասցնելու խնդրանքով:

Նոյեմբերի 14-ին Հ. Արղությանը շնորհակալական մամակ է ուղարկում Պավել կայսրին, որում, բացի նվերների համար շնորհակալությունից, հավետ իր հնազանդությունն ու հավատարմությունն էր հայտնում նրան⁵⁰: Իսկ դեկտեմբերի 27-ին Լաշկարովին գրած մամակում նա ափսոսանք է հայտնում, որ կայսրն իրեն այդպես էլ չշնորհեց «Սուրբ Աննա»-ի ադամանդակուտ շքանշանը⁵¹: Ինչևիցե, կայսեր հրովարտակը ստանալուց հետո Հ. Արղությանն Աստրախանից դեկտեմբերի 12-ին ուղևորվեց Ղզլար, ուր հասավ դեկտեմբերի 17-ին: Այստեղ նա սպասեց այնքան, որ Կնորինգը կապահովեր մինչև Թիֆլիս տանող ճանապարհի անվտանգությունը:

Մոզդոկում Կնորինգը, բացի գնդապետ Սավելիևի գլխավորությամբ հարյուր կազակից, նրա շքախմբին կցեց նաև կովկասյան լեռնականների մի գունդ, որոնք պետք է անվտանգ հասցնեն նրան Թիֆլիս: 1801 թ. փետրվարի 6-ին Հայոց Հայրապետի շքախումբը հասավ Դուշեթ, որտեղ նրան դիմավորելու էին եկել վրաց իշխանները, իշխան Սողոմոն Արղությանը (նրա եղբորորդին) և Մինաս վարդապետը, որոնք էլ նրան փետրվարի 10-ին հասցրին Թիֆլիս⁵²: Չնայած նրան, որ Թիֆլիսը սզի մեջ էր՝ մահացել էր Գեորգի թագավորը, բայց այնպիսի ընդունելություն էր կազմակերպված, որ որևէ տեղ Հ. Արղությանը չէր տեսել: Թիֆլիսին կից Կուկիա գյուղում նրան դիմավորելու էին եկել Գեորգի թագավորի որդիներից Հովհանը՝ վրաց իշխաններով շրջապատված, ռուսական

⁴⁷ Տե՛ս նույնը, էջ 222-223:

⁴⁸ «Դիվան հայոց պատմության», գիրք Ե, էջ 51-58:

⁴⁹ Ա. Երիցյան, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությունը և Կովկասի Հայք XIX դարում, մաս Ա, էջ 6:

⁵⁰ «Դիվան հայոց պատմության», գիրք Ե, էջ 58:

⁵¹ Н. Дубровин, История войны и владычество русских на Кавказе, т. IV, стр. 223.

⁵² Լեո, Հովսեփ Կաթողիկոս Արղության, էջ 223:

բանակի գեներալներ Լազարևն ու Գուլեակովը, ուս սպաներ և բազմաթիվ քաղաքացիներ⁵³:

Քաղաքի սահմանին, ուր սպասում էին հայ հոգևորականները, ուսական թնդանոթները 24 անգամ որոտացին՝ ողջունելով Հայոց կաթողիկոսի մուտքը Թիֆլիս: Մեծաթիվ շքախմբով նա նախ մտավ հայոց Վանքի եկեղեցի, որտեղ Պավել կայսրի համար աղոթք կարդաց, ապա գնաց Թիֆլիսի Մայր եկեղեցի՝ Սիոն, ուր դրված էր Գեորգի թագավորի դին, հոգեհանգստի արարողություն կատարեց, ապա վրացերենով դիմեց խմբված ժողովրդին և գնաց իր եղբորորդու՝ իշխան Սողոմոն Արղությանի տուն⁵⁴:

Վրաստանի ներքաղաքական վիճակն այս ընթացքում բավական սրված էր Պավել կայսրի 1800 թ. դեկտեմբերի 22-ին ստորագրած հրովարտակի պատճառով, որով Վրաստանը կորցնում էր իր անկախությունը և դառնում ուսական նահանգ⁵⁵: Հ. Արղությանը սկսեց հանդիպել վրաց իշխանների հետ և համոզել նրանց, որ Ռուսաստանին միացումը միայն դրական նշանակություն կունենա Վրաստանի համար և այլն: Ի վերջո կարողացավ փոքր-ինչ հանդարտեցնել շիկացած տրամադրությունները:

Օգտվելով այս հանդարտությունից, ուսական գործերի հրամանատարը՝ գեներալ Լազարևը, փետրվարի 16-ին Թիֆլիսի Մայր եկեղեցում Վրաց կաթողիկոսի, իշխանների և ժողովրդի ներկայությամբ կարդաց կայսեր հրովարտակը և ստացավ ներկա գտնվողների համաձայնությունը: Սակայն հիմնական արարողակարգը տեղի ունեցավ հաջորդ օրը, փետրվարի 17-ին: Թիֆլիսի Մայր եկեղեցուց հոգևորականների թափօրը, վառված մոմերով, կայսեր նկարով և հրովարտակով, բազմաքանակ ժողովրդի, վրաց իշխանների ուղեկցությամբ, շարժվեց դեպի հայոց Վանքի եկեղեցի, ուր նրանց դիմավորեց Հ. Արղությանը: Հայոց Հայրապետի կողքին էին վրաց թագածառանգ Դավիթը, ուսական բանակի գեներալներն ու սպաները, վրաց իշխանները և, անշուշտ, հայ հոգևորականները⁵⁶: Հ. Արղությանը կարդաց հրովարտակը, ապա կայսեր նկարի առջև ծնկաչոք աղոթք կարդաց և Վրաստանը հայտարարեց Ռուսաստանի անբաժանելի տարածք:

Ողջ օրը Թիֆլիսում տոնախմբություն էր տեղի ունենում, իսկ հայոց եկեղեցու բակում Հայոց կաթողիկոսը մեծ ճաշկերույթ կազմակերպեց վրաց իշխանների և ուսաց գեներալների համար:

Փետրվարի 20-ին, Գեորգի թագավորի հուղարկավորությունը կատարելուց հետո, Հ. Արղությանը որոշել էր մարտի 1-ին գնալ Էջմիածին, որտեղից արդեն իրեն ուղեկցելու համար Թիֆլիս էին եկել Սիմեոն աթոռակալ, Թադեոս ատենադպիր, Ամդրեաս գրագիր և Բարսեղ Աշտարակեցի եպիսկոպոսները⁵⁷: Ռուս-վրացական վարչությունն էլ որոշել էր, որ Հ. Արղությանին մինչև Էջմիածին ուղեկցելու է «Սյուն Վրաստանի» տիտղոսակիր, առաջնակարգ իշխան Հովհան Օրբելյանը, այլ իշխանների և հեծելազորի հետ միասին, որպեսզի Երևանի խանն ու պարսկական իշխանությունը տեսնեն, թե որքան ջերմ է բարե-

⁵³ Ա. Երիցյան, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի Հայք XIX դարում, մաս Ա, էջ 12:

⁵⁴ Լեո, Հովսեփի կաթողիկոս Արղության, էջ 224:

⁵⁵ Տե՛ս նույնը, էջ 184:

⁵⁶ Տե՛ս նույնը, էջ 188:

⁵⁷ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. II, էջ 2238:

կամությունը հայ, վրաց և ուսս ժովուրդների միջև, և թե որքան ընդունելի է նոր կաթողիկոսը բոլորի համար:

Սակայն Էջմիածին ուղևորվելուց մի քանի օր առաջ Հ. Արղությանը ցանկություն հայտնեց լողանալու Թիֆլիսի նշանավոր հանքային ջրերում: Իմանալով այս մասին՝ վրաց Դերեջան թագուհին հրավիրեց նրան օգտվելու «արքայական» բաղնիքից: Փետրվարի 27-ին, դրանցում լողանալուց հետո, թագուհու հետ թեյ խմեց և զնաց իշխան Սողոմոնի տուն, ուր գիշերը տկարություն և դող զգաց և այլևս չկարողացավ անկողնուց վեր կենալ: Ենթադրվում էր, թե նրան թունավորել են այդ թեյի ժամանակ:

Վրաց բժիշկները պնդում էին, որ նրա հանկարծահառ հիվանդության պատճառը բաղնիքում երկար մնալն էր, բայց չպետք է մոռանալ, որ վրաց թագուհին Ռուսաստանին միանալու ընդդիմադիրներից էր, և այդ բժիշկներն էլ նրա ենթականերն էին և բնական է, որ պետք է ասեին այն, ինչ հրամայել էր ասել վրաց թագուհին: Այսօր արդեն, հաշվի առնելով մի շարք վկայություններ, հստակորեն կարելի է պնդել, որ Արղությանն իրոք թունավորվել է այդ թեյի ժամանակ՝ դառնալով թագուհու վրեժխնդրության զոհը:

1801 թ. մարտի 9-ին Կաթողիկոս ընտրված Հովսեփ արքեպս. Արղությանը դեռևս Էջմիածնում օծում չստացած, 57 տարեկան հասակում կնքեց իր մահկանացուն⁵⁸:

Մահանալուց առաջ նա իր մոտ էր կանչել Սիմեոն եպիսկոպոսին և խնդրել, որ իր մահից հետո իր մարմինը տանեն Էջմիածին և թաղեն Սուրբ Գայանե եկեղեցու բակում՝ Սիմեոն Կաթողիկոսի գերեզմանի կողքին⁵⁹:

Նրա մահվանից անմիջապես հետո դարձյալ սկսվեց կաթողիկոսության համար պայքարը, որը պատմության մեջ հայտնի է «Դավիթ-Դանիելյան» հակամարտություն անունով:

⁵⁸ Ա. Երիցյան, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությունը և Կովկասի Հայք XIX դարում, մաս Ա, էջ 16:

⁵⁹ «Կոռնկ Հայոց աշխարհի», էջ 920: